
СПЕЦІАЛІЗОВАНЕ ВИРОБНИЦТВО У ПЛЕМЕН ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за керамічними матеріалами)

С. П. Пачкова

У статті розробляється питання про спеціалізоване виробництво у племен зарубинецької культури за керамічними матеріалами. За допомогою детальної типології глиняного посуду та розрахунків тенденції його розподілу за окремими пунктами визначається рівень керамічного виробництва общин, встановлюється кількісний та якісний рівні общинних зв'язків між ними, що дозволило диференціювати їх за соціально-економічним статусом.

Зарубинецька культура існувала в другому періоді раннього залізного віку за доби племінного ладу, коли на території Середньої та півдня Східної Європи завершувався процес розкладу первіснообщинних відносин. Спільності, що тоді сформувалися, базувалися на комплексному господарстві. Зміцнювалися первісно-сусідські общини, основною економічною ланкою яких були великі патріархальні, а згодом і малі сім'ї. У цей час швидко зростала професіоналізація в різних галузях господарства, провідниками якої були члени окремих сімей або цілі сім'ї, в яких виробничі традиції передавалися з покоління в покоління. Розвиток професіоналізації призвів до зміцнення обмінних зв'язків в общинах та поза їх межами (між племенами, окремими етносами).

Спеціалізація окремих виробників і їх груп у виготовленні певної продукції для задоволення потреб і своєї общини, і інших знаменус початок другого великого суспільного розподілу праці. Найяскравіше цей процес у багатьох районах світу фіксується в металургії, про що свідчать етнографічні і археологічні дослідження¹. Простежити подібні процеси в інших галузях господарства за археологічними матеріалами надзвичайно важко. Але, зрозуміло, що не лише металургія вийшла на стадію формування ремесла в період завершення розкладу первіснообщинного ладу. Такими могли бути й галузі, пов'язані з виробництвом товарів широкого вжитку, наприклад, гончарство. Етнографічні матеріали свідчать, що товарний характер гончарства був можливим і при застосуванні ручної технології виготовлення посуду, за відсутності гончарного кола та горнів для випалу кераміки, а також купців, які займалися б її збутом. Так було, наприклад, у африканських племен кікуйю, масаїв, діола, а також у деяких народів Америки, що перебували на стадії класоутворення².

Виходячи із загальних закономірностей розвитку давніх суспільств епохи племінного ладу, сформулюємо гіпотезу про наявність у зарубинецькому суспільстві обмінних зв'язків, які збігалися з рівнем виготовлення продукції на замовлення, а, можливо, подекуди і на ринок; про початок відокремлення гончарного ремесла, про диференціацію зарубинецьких общин за соціально-економічним статусом. Звідси випливає завдання — дослідити за археологічними матеріалами (глиняним посудом) рівень керамічного виробництва окремих общин, наявність обмінних зв'язків у зарубинецькому суспільстві, визначити їх якісний та кількісний рівень для конкретних общин і на цій підставі диференціювати їх за соціально-економічним статусом.

Джерелами для вирішення цих завдань є керамічні комплекси восьми репрезентативних могильників, досліджених в основних регіонах поширення зарубинецької АК: Вороніне, Велемичі-I та II, Отвержичі, розташовані в Поліссі³; Пирогів, Корчувате та Вишеньки із Середнього Подніпров'я⁴; Чаплин з Верхнього Подніпров'я⁵. Доповненням до них є цілі посудини з інших могильників і поселень, окремі знахідки цілих форм (рис. 1). Загалом викори-

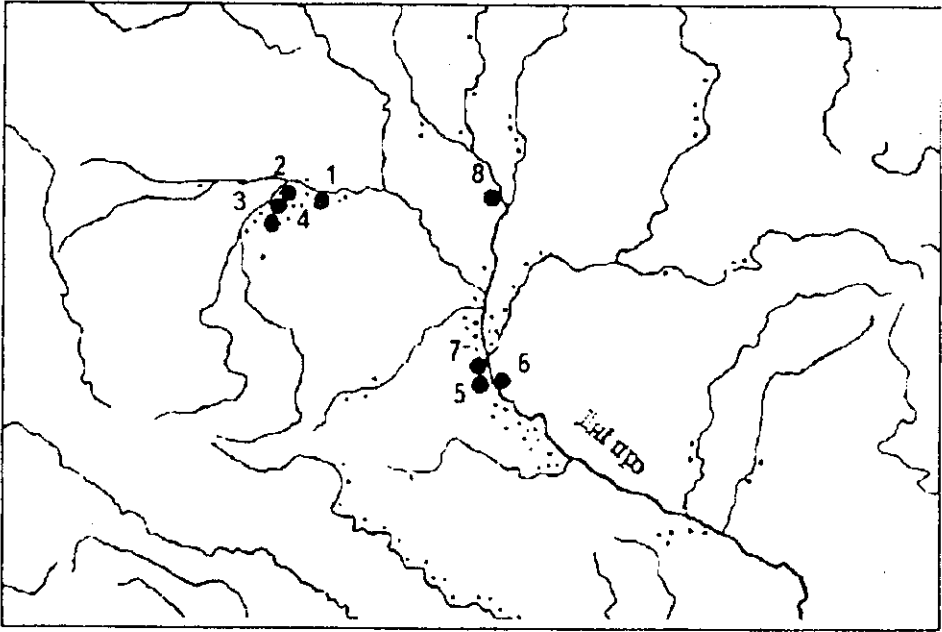

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток зарубинецької культури. Умовні позначення • — репрезентативні могильники, • — інші зарубинецькі пам'ятки; 1 — Вороніж, 2 — Велемичі I, 3 — Велемичі II, 4 — Отвержичі, 5 — Пирогів, 6 — Вишеньки, 7 — Корчувате, 8 — Чаплин.

стано близько 1500 цілих посудин класу А, які мають шийку, плічка, нижню частину та денце, з них близько 1200 походять з репрезентативних могильників.

У дослідженні ми виходимо з того, що кожен могильник залишено однією общиною. Незважаючи на те, що в кількісному відношенні вибірки не однакові, все ж наявні матеріали в цілому можна зіставляти. По-перше, кожен могильник дав понад 20 цілих посудин, а тому ступінь вірогідності 0,8 в кожній вибірці мають вже 2 скз.⁶; по-друге, всі могильники функціонували практично синхронно, оскільки в кожному з них є поховання усіх етапів розвитку, але в різних кількісних співвідношеннях. Дещо окремо стоїть лише могильник Вишеньки, в якому ранні поховання поодинокі, а пізніших більшість. Крім того, дещо умовні висновки зроблено стосовно Корчуватівського могильника, оскільки його колекція збереглася частково. Отже, гадаємо, матеріалами зарубинецьких могильників можна скористатися для вирішення поставлених завдань, тим більше, що видовий та типологічний асортимент поховального посуду значно ширший, ніж з поселень, як і його кількісний склад (з поселень походить лише близько 100 посудин). Практично всі основні типи поховального посуду, що становлять не менше 1% кераміки генеральної вибірки, є й на поселеннях, хоч часто представлені поодинокими екземплярами. Комплекси з могильників, звичайно, мають свою специфіку порівняно з посудом поселень, тому що відповідали, головним чином, вимогам поховального ритуалу. Проте вони були витворами рук тих самих майстрів, які виготовляли і побутовий посуд. Поховальний посуд також відбивав регіональні, етнографічні, хронологічні особливості і специфіку самого майстра та сім'ї, з якої він вийшов і традиції якої переходили з покоління в покоління. Гончарство ж було зосереджено, певно, в руках жінок. У будь-якому разі етнографія відзначає перехід цього виду діяльності до чоловіків лише із застосуванням швидкого ніжного гончарського круга⁷.

Для вирішення поставлених завдань необхідно виявити у вибірці кожного могильника посуд, виготовлений в общині, якій і належав могильник. Кількісний показник місцевого посуду кожної общини дозволить виявити рівень керамічного виробництва однієї общини відносно іншої. Потім потрібно вия-

вити посуд, зроблений не на місці, а занесений в общину ззовні. Такий посуд буде імпортом для даної общини і експортом для тієї, де його було виготовлено. Кількісний і якісний аналіз імпортного та експортного посуду кожного пункту дозволить виявити не лише наявність обмінних зв'язків у зарубинецькому суспільстві, але й визначити напрямки імпортно-експортних зв'язків. На жаль, подібне розчленування кераміки дозволяє виявити лише міжобщинний і міжплемінний (тобто зовнішній) обмін, але не фіксує обмін в общині. Співвідношення рівня виробництва в общині з рівнем її імпортно-експортних зв'язків дозволить поставити питання про градацію зарубинецьких общин.

Цю роботу побудовано на підставі детальної типології зарубинецького посуду з використанням методики, запропонованої В. Ф. Генінгом⁸. Весь посуд розподілено на дві категорії — посуд мископодібних і горщикоподібних пропорцій. У кожній з них виділено типи: 153 типи мископодібного посуду, до якого входять миски, супниці, чашки і вази, і 158 типів горщикоподібного посуду, який об'єднує горщики, корчаги, глеки, кухлі, келихи і чарки. Вибірки мають різну кількість типів посуду: Вороніне — 28 типів мископодібного і 32 горщикоподібного посуду, Велемичі-І, відповідно, 33 і 47, Велемичі-II — 42 і 58; Отвержичі — 43 і 43, Пирогів — 40 і 49, Вишеньки — 17 і 31, Корчувате — 22 і 29, Чаплин — 58 і 24. Щоб відокремити місцевий посуд від довізного в кожному пункті, використано методику розрахунку тенденції розподілу будь-якої ознаки чи артефакту в масиві, яка позитивно зарекомендувала себе в археологічних дослідженнях⁹. У нашому випадку провадився розрахунок тенденції розподілу типів посуду між могильниками, що порівнювалися. При розрахунках тенденції використовувались лише ті типи, які у вибірці склали не менше 2 екз. або загалом по всіх могильниках не менше 3 екз. Поодинокі екземпляри брались до уваги (під знаком «+»), але не впливали на розрахунок (табл. 1, 2).

Тенденція типу при восьми вибірках теоретично може мати значення від 0 до 8,0 (якщо тип у вибірці відсутній, то його тенденція становить 0, якщо тип присутній лише в одній з вибірок, то його тенденція дорівнюватиме 8,0). Залежно від значення тенденції розподілу виділяємо три рівні: 1) нормальна тенденція фіксує рівномірний розподіл типу в усіх вибірках. В ідеалі її значення повинно дорівнювати для кожної вибірки 1,0. Але завжди бувають відхилення від норми, тому припустимо, що відхилення становить $\pm 0,1$. Тоді значення нормальної тенденції коливатиметься у межах від 0,9 до 1,1; 2) висока тенденція — вища від максимального значення нормальної, тобто понад 1,1. Вона свідчить про нерівномірний розподіл типу у вибірках — велику кількість його в окремих чи може лише в одній з них; 3) низька тенденція — значення її нижче від мінімального нормальної, тобто менше 0,9 і також свідчить про нерівномірний розподіл типу у вибірках, але в бік незначної його кількості — меншу, ніж у вибірках з нормальною тенденцією.

Здається цілком логічним припустити, що нормальна тенденція вказує, що посуд певного типу приблизно однаково характерний для всіх вибірок, а тому міг бути виготовлений майстрами відповідних общин, тобто бути місцевим. Висока тенденція вказує, що тип, характерний для однієї або кількох вибірок, в яких він і був виготовлений. Низька тенденція (а також поодинокі екземпляри) показує, що тип не характерний для вибірки, а тому, ймовірно, не був виготовлений місцевими майстрами, а швидше потрапив у вибірку (общину) ззовні.

За рівнем тенденції кераміку кожної вибірки можна поділити у три групи. До першої входить посуд, що виготовлявся лише однією общиною. До другої — посуд типів, які могли бути виготовлені майстрами кількох общин. Третя група об'єднує посуд, який міг потрапити в общину ззовні, тобто не був місцевим.

У кожній вибірці є всі три групи посуду, проте набір типів і їх кількісний склад різний (табл. 3, 4). Для того, щоб інтерпретувати ці розбіжності, також обчислено тенденції розподілу цих груп посуду для кожної вибірки. Тенденцію розподілу набору типів та їх кількісний склад у кожній групі також можна розподілити на три рівні: нормальний, високий, низький (табл. 3, 4). Ймовірно, що низька тенденція кераміки 1 та 2 груп у вибірці може свідчити

Таблиця 1. Тенденція розподілу типів мископодібного посуду в зарубинецьких могильниках

Могильник		Типи															
		1.І	1.ІІ	1.ІІІ	1.ІVІ	2.І	2.ІІ	5.І	5.ІVІ	6.І	6.ІІ	9.І	9.ІV	9.ІVІ	10.І	10.ІІ	13.І
37	Во	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	1	-	-	4	-	-
55	В—І	-	1	-	3	1	4	-	3	1	2	2	2	-	6	-	1
67	В—ІІ	2	1	2	1	-	6	-	6	1	-	-	-	2	1	-	-
69	От	-	-	-	1	-	1	-	5	3	1	-	-	-	-	-	2
79	Пи	-	-	-	3	-	13	1	6	1	2	1	1	1	6	-	1
19	Ви	-	1	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-
25	Ко	-	2	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-	1	1	-	-
152	Ча	1	-	2	3	3	5	8	11	6	3	-	7	3	4	1	-
100	Во	5.4	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	10.8	-	-	-
100	В—І	+	-	+	5.4	+	7.2	-	5.4	+	3.6	-	11.1	-	+	+	-
100	В—ІІ	3.0	+	3.0	+	-	9.0	-	9.0	+	-	-	-	3.0	+	-	-
100	От	2.9	-	-	+	-	+	-	7.1	4.3	+	-	-	-	-	-	2.9
100	Пи	8.9	-	-	3.8	-	16.5	+	7.6	+	2.5	+	+	7.6	-	+	-
100	Ви	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	10.5	-	-	-	-
100	Ко	-	8.0	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-
100	Ча	+	-	1.3	1.3	2.0	3.3	5.3	7.2	4.0	2.0	-	4.6	2.0	2.6	+	-
Норма		2.5	1.0	0.5	0.1	1.4	0.2	4.5	0.6	4.5	1.0	1.0	0.4	1.9	4.3	0.3	0.3
2.1	Во	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	2.5	-	-	-
+	В—І	-	+	-	3.8	+	1.6	-	1.2	+	3.6	8.0	-	2.6	-	+	+
1.2	В—ІІ	+	6.0	+	+	-	2.0	-	2.0	+	-	-	-	0.7	+	-	-
1.1	От	-	-	-	+	-	+	-	1.6	4.0	+	-	-	-	-	-	-
3.5	Пи	-	-	-	2.7	-	3.7	+	1.7	+	2.5	+	+	2.5	-	+	+
-	Ви	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	5.8	-	-	-
-	Ко	-	8.0	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-
+	Ча	-	2.0	8.0	1.4	8.0	0.7	8.0	1.6	4.0	2.0	-	2.2	0.4	8.0	+	+

П о к а з н и к

Продовження табл. I

Мотильник	Типи															
	14.I	15.VIII	17.I	18.I	21.I	21.III	21.VII	21.VIII	21.IX	22.I	22.II	22.III	22.IV	23.I	25.I	25.VII
Во	-	-	-	1	1	1	-	-	-	3	3	-	1	1	1	-
В-I	-	1	1	2	-	3	-	1	-	1	-	1	-	2	2	-
В-II	1	-	1	3	2	2	2	-	-	-	1	-	-	1	1	2
От	-	-	3	1	2	-	1	-	-	7	1	4	2	-	3	-
Ли	3	-	1	1	4	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
Ко	1	-	-	-	1	1	2	-	-	1	-	-	1	-	2	-
Ча	-	3	1	-	1	2	14	1	3	1	-	2	-	-	5	16
Во	-	-	-	+	+	+	-	-	-	8.1	8.1	-	+	+	+	-
В-I	-	-	+	3.6	-	5.4	-	+	-	+	-	+	-	3.6	3.6	-
В-II	+	-	+	4.5	3.0	3.0	3.0	-	-	+	-	-	+	+	3.0	-
От	-	-	4.2	+	2.9	-	+	-	-	10.0	+	5.7	2.9	-	1.2	-
Ли	3.8	-	+	+	5.1	-	-	-	-	+	-	2.5	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	10.5	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	+	-	-	-	+	+	10.0	-	-	+	-	-	+	-	10.0	-
Ча	-	2.0	+	-	+	1.3	9.2	+	2.0	+	-	1.3	-	-	3.3	10.5
Норма	0.4	0.2	0.5	1.0	1.4	1.2	2.7	1.3	0.2	2.2	1.0	1.2	0.3	0.4	1.7	1.3
Во	-	-	-	+	+	+	-	-	-	3.5	8.0	-	+	+	+	-
В-I	-	-	+	3.5	-	4.5	-	+	-	+	-	+	-	8.0	2.1	-
В-II	+	-	+	4.5	2.1	2.5	1.1	-	-	+	-	-	+	+	1.7	-
От	+	-	8.0	+	2.0	-	+	-	-	4.5	+	4.7	8.0	-	2.4	-
Ли	8.0	-	+	+	3.9	-	-	-	-	+	-	2.0	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	8.0	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	+	-	-	-	+	+	3.5	-	-	+	-	-	+	-	5.8	-
Ча	-	8.0	+	-	+	1.0	3.4	+	8.0	+	-	1.0	-	-	2.0	8.0

Показник

Продолження табл. 1

Мотильник	Типи																
	26.І	26.ІІІ	26.ІV	26.V	27.VII	29.I	29.VII	30.III	31.VII	25.III	31.XI	33.III	37.VII	38.I	38.III	41.III	
К і л ь к і с т ь секз.	Во	2	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
	В-I	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
	В-II	6	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	
	От	1	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	
	Пи	1	1	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
	Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Ко	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
	Ча	3	2	-	-	2	2	2	-	2	2	2	-	2	2	-	
	Во	+	5.4	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
	В-I	+	3.6	3.6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.6
	В-II	8.9	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	3.0	-	+	+	-
	От	+	2.9	-	-	-	-	-	2.9	-	-	-	-	-	-	2.9	-
	Пи	++	+	+	3.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Ко	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	
Ча	2.0	1.3	-	-	1.3	1.3	1.3	-	1.3	1.3	1.3	-	1.3	1.3	-	-	
Норма	1.4	1.6	0.4	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.1	0.1	0.4	0.4	
Т е н д е н ц і я	Во	+	3.6	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	
	В-I	+	2.4	8.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8.0	
	В-II	6.6	+	-	-	+	-	-	-	-	-	8.0	-	+	+	-	
	От	+	1.9	-	-	-	-	8.0	-	-	-	-	-	-	8.0	-	
	Пи	+	+	+	8.0	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Ко	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	
Ча	1.4	0.8	-	-	8.0	8.0	8.0	-	8.0	8.0	8.0	-	8.0	8.0	-	-	

П о к а з н и к

Таблиця 2. Тенденція розподілу типів горщикоподібного посуду в зарубинецьких могильниках

Могильник		Типи													
		5.ХІІІ	6.ХV	6.ХVІ	6.ХVІІ	9.ХІV	9.ХVІ	9.ХVІІІ	9.ХХІІ	10.ХІІІ	10.ХІV	10.ХV	10.ХVІ	10.ХVІІІ	13.ХІІІ
К	69	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
І	94	-	1	-	-	-	-	1	-	6	-	-	-	-	2
Д	110	-	1	-	-	-	-	-	2	3	2	-	-	-	-
Л	93	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Ь	153	-	-	1	2	5	8	1	-	-	2	15	4	-	-
К	42	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
і	60	-	2	-	-	3	-	1	-	2	1	2	-	-	-
с	47	2	-	2	-	1	1	2	2	-	-	5	3	-	-
т	100	-	+	-	-	-	-	-	-	4.4	-	-	-	-	-
ь	100	-	+	-	-	-	-	+	-	6.5	-	-	-	2.2	-
е	100	-	+	-	-	-	-	-	-	1.8	2.8	1.8	-	-	-
к	100	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-
а	100	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
с	100	-	-	-	1.3	3.3	5.2	+	-	-	3.3	1.3	9.8	2.7	-
т	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
а	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	100	-	3.3	-	-	3.3	-	+	-	3.3	-	+	3.3	-	-
	100	4.3	-	4.3	-	+	+	4.3	4.3	-	4.3	-	10.6	6.4	-
Норма	0.3	0.5	0.4	0.5	0.1	0.8	0.6	0.5	2.0	1.3	0.4	3.0	1.1	0.3	-
Во	8.0	-	+	+	-	-	-	-	-	2.2	-	-	-	-	-
В-І	-	-	+	-	-	-	-	+	-	3.3	-	-	-	8.0	-
В-ІІ	-	-	+	-	-	-	-	-	-	0.8	2.0	4.5	-	-	-
От	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-
Пи	-	-	-	+	8.0	4.0	8.0	+	-	-	2.4	3.5	3.3	2.4	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	-	8.0	-	-	-	4.0	-	+	-	1.6	-	+	1.1	-	-
Ча	-	8.0	-	8.0	-	+	+	8.0	8.0	-	3.3	-	3.6	5.5	-
Показник		0.3	0.5	0.4	0.5	0.1	0.8	0.6	0.5	2.0	1.3	0.4	3.0	1.1	0.3
Тенденція		8.0	-	+	+	-	-	-	-	2.2	-	-	-	-	-
		-	+	-	-	-	-	+	-	3.3	-	-	-	8.0	-
		-	+	-	-	-	-	-	-	0.8	2.0	4.5	-	-	-
		-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-
		-	-	+	8.0	4.0	8.0	+	-	-	2.4	3.5	3.3	2.4	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
		-	8.0	-	-	4.0	-	+	-	1.6	-	+	1.1	-	-
		-	8.0	-	8.0	-	+	8.0	8.0	-	3.3	-	3.6	5.5	-

Продовження табл. 2

Могильник	Типи														
	21.XIII	21.XIV	21.XV	21.XVI	21.XVIII	22.XIII	22.XIV	22.XV	22.XVI	22.XVIII	25.XIII	25.XIV	25.XV	25.XVI	25.XVII
Во	3	1	-	-	-	3	-	1	-	-	4	-	2	1	-
В-I	2	1	2	1	-	4	-	2	-	-	4	-	3	-	-
В-II	2	2	3	-	-	2	-	2	-	-	6	1	4	1	2
От	1	1	4	-	-	-	3	1	1	-	2	1	2	1	-
Пи	1	3	-	2	-	1	6	-	3	2	-	3	2	13	-
Ви	-	1	-	-	-	-	1	1	1	2	-	-	-	1	-
Ко	-	3	-	2	2	-	-	2	2	2	-	1	1	3	-
Ча	-	-	-	1	-	1	-	-	5	-	-	-	-	1	-
Во	4.4	+	-	-	-	4.4	-	+	-	-	5.8	-	2.9	+	-
В-I	2.2	+	2.2	+	-	4.3	-	2.2	-	-	4.3	-	3.2	-	-
В-II	1.8	1.8	2.8	-	-	1.8	-	1.8	-	-	5.5	+	3.7	+	1.8
От	+	+	4.3	-	-	-	3.1	+	+	-	2.1	+	2.1	+	-
Пи	+	2.1	-	1.3	-	+	3.9	-	2.0	1.3	-	2.0	1.3	8.5	-
Ви	-	+	-	-	-	-	+	+	+	4.8	-	-	-	+	-
Ко	-	5.0	-	3.3	3.3	-	-	3.3	3.3	3.3	-	+	+	5.0	-
Ча	-	-	-	+	-	+	-	-	10.6	-	-	-	-	+	-
Норма	1.0	1.11	1.1	0.6	0.4	1.3	0.9	0.9	2.0	1.1	2.2	0.2	1.6	1.7	0.2
Во	4.2	+	-	-	-	3.3	-	+	-	-	2.6	-	1.8	+	-
В-I	2.1	+	2.0	+	-	3.3	-	2.4	-	-	1.9	-	2.0	-	-
В-II	1.7	1.6	2.4	-	-	1.4	-	2.0	-	-	2.5	+	2.2	+	8.0
От. ++	+	3.7	-	-	-	3.4	+	+	-	1.0	+	1.3	+	-	-
Пи	+	1.9	-	2.8	-	+	4.6	-	1.0	1.1	-	8.0	0.8	5.0	-
Ви	-	+	-	-	-	-	+	+	+	4.6	-	-	-	+	-
Ко	-	4.5	-	5.8	8.0	-	-	3.6	1.6	3.0	-	+	+	3.0	-
Ча	-	-	-	+	-	+	-	-	5.4	-	-	-	-	+	-

Показник

Продовження табл. 2

Мотуляник	Типи														
	25.XVIII	25.XX	25.XX1	25.XXII	26.XIII	26.XIV	26.XV	26.XVI	26.XVIII	28.XIII	29.XV	30.XIII	30.XV	30.XVI	33.XIV
Во	-	-	-	4	-	8	2	-	-	-	2	2	1	-	-
В-І	-	-	-	7	1	8	-	-	-	-	3	-	1	-	-
В-ІІ	-	-	-	8	2	8	3	-	2	-	-	1	2	1	-
От	-	1	-	5	8	5	1	-	-	-	-	2	-	-	1
Пи	-	2	-	2	10	4	15	1	-	-	-	-	-	2	2
Ви	2	1	2	-	1	3	5	1	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	1	-	-	2	1	12	4	-	-	-	1	2	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	7	3	-	-	-	-	-	-	-
Во	-	-	-	5.8	-	11.6	2.9	-	-	-	2.9	2.9	+	-	-
В-І	-	-	-	7.5	+	8.6	-	-	-	-	2.1	-	+	-	-
В-ІІ	-	-	-	7.4	1.8	7.7	2.8	-	1.8	-	-	+	1.8	+	-
От	-	+	-	-	6.4	6.4	1.3	-	-	-	-	2.1	-	-	+
Пи	-	1.3	-	1.3	6.5	2.6	9.8	+	-	-	-	-	-	1.3	1.3
Ви	4.8	+	4.8	-	+	7.1	11.9	+	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	+	-	-	3.3	+	20.0	6.7	-	-	-	+	3.3	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	14.9	6.4	-	-	-	-	-	-	-
Норма	0.6	0.1	0.6	0.1	3.5	2.5	5.3	8.3	1.6	0.2	0.6	0.6	0.6	0.1	0.1
Во	-	-	-	1.6	-	2.1	0.3	-	4.6	4.6	4.6	+	-	-	-
В-І	-	-	-	2.1	+	1.6	-	-	-	3.4	-	-	+	-	-
В-ІІ	-	-	-	2.1	0.7	1.4	0.3	-	8.0	-	-	+	3.0	+	-
От	-	+	-	1.8	3.4	1.1	0.5	-	-	-	3.4	-	-	-	+
Пи	-	8.0	-	8.0	0.4	2.6	1.1	+	-	-	-	-	-	8.0	8.0
Ви	8.0	+	8.0	-	+	1.3	1.4	+	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	+	-	-	1.3	+	2.4	4.0	-	-	-	+	5.0	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	1.8	4.0	-	-	-	-	-	-	-

Показник

Продовження табл. 2

Мотильник	Типи														
	33.XV	34.XIII	34.XIV	34.XVI	37.XIII	37.XV	37.XVI	38.XIII	38.XIV	38.XV	38.XVI	39.XIX	42.XIII	42.XIV	42.XV
К	-	-	1	1	2	7	-	5	-	3	-	-	-	-	-
і	-	4	1	1	3	3	-	4	1	3	-	-	-	2	3
д	-	2	-	-	4	-	-	6	1	3	-	2	-	3	4
ь	2	-	2	2	1	1	2	2	8	4	5	-	4	2	1
х	-	-	1	-	-	-	4	2	3	1	8	-	-	1	-
і	-	-	-	-	-	-	1	-	2	1	2	-	-	1	-
с	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
ь	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
екз.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Во	-	+	+	2.9	10.2	-	7.3	-	4.4	-	-	-	-	-	-
В-І	-	4.3	+	+	3.2	3.2	-	4.3	+	3.2	-	-	-	2.1	3.2
В-ІІ	-	1.8	-	-	3.6	-	-	5.5	+	2.8	-	1.8	-	2.8	-
От	2.1	-	2.1	2.1	+	+	2.1	2.1	8.5	4.3	5.3	-	4.3	2.1	+
Пи	-	-	+	-	-	-	2.6	1.3	2.0	+	5.2	-	-	+	-
Ви	-	-	-	-	-	-	+	-	4.8	+	4.8	-	-	+	-
Ко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.3	-	-	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Норма	0.2	0.7	0.2	0.2	1.2	1.6	0.6	2.5	1.9	1.8	2.3	0.2	0.5	0.9	0.4
Т	-	-	+	+	2.4	6.3	-	2.9	-	2.4	-	-	-	-	-
е	-	6.0	+	+	2.6	1.7	-	1.7	+	1.7	-	-	-	2.4	8.0
н	-	2.0	-	-	3.0	-	-	2.2	+	1.5	-	8.0	-	3.1	-
д	8.0	-	8.0	8.0	+	+	3.5	0.8	4.4	+	2.3	-	8.0	2.5	+
с	-	-	+	-	-	-	4.5	0.5	1.0	+	2.3	-	-	+	-
н	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	2.0	-	-	+	-
ц	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.4	-	-	-	-
і	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
я	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Примітка: Во — Вороніне, В-І — Велемичі-І, В-ІІ — Велемичі-ІІ, От — Отвержці, Пи — Пірогов, Ви — Вишеньки, Ко — Корзуватє, Ча — Чаллий.

Таблиця 3. Тенденція розподілу груп мископодібного посуду в зарубинецьких могильниках.

Показник	Мо- гиль- ник	Групи за типами			Всього груп	Кількість екз. в групах			Всього екз.
		1	2	3		1	2	3	
Кількість, екз.	Во	1	4	23	28	3	11	23	37
	В-І	4	9	20	33	8	27	20	55
	В-ІІ	1	9	32	42	2	33	32	67
	От	5	8	30	43	11	28	30	69
	Пи	2	8	30	40	6	43	30	79
	Ви	1	1	15	17	2	2	15	19
	Ко	1	2	19	22	2	4	19	25
Ча	15	12	31	58	55	59	38	152	
Частота, %	Во	3.6	14.2	82.2	100	8.1	29.7	62.2	100
	В-І	12.1	27.2	60.7	100	14.6	49.0	36.4	100
	В-ІІ	2.4	21.4	76.2	100	3.0	49.2	47.8	100
	От	11.6	18.6	69.8	100	15.9	40.5	43.6	100
	Пи	5.0	20.0	75.0	100	7.6	54.4	38.0	100
	Ви	5.9	5.9	88.2	100	10.5	10.5	79.0	100
	Ко	4.6	9.0	86.4	100	8.0	16.0	76.0	100
Ча	25.9	20.6	53.5	100	36.1	38.8	25.1	100	
Норма		8.8	17.1	74.0		12.9	36.0	51.0	
Тенденція	Во	0.4	0.8	1.1		0.6	0.8	1.2	
	В-І	1.3	1.6	0.8		1.1	1.3	0.7	
	В-ІІ	0.2	1.2	1.0		0.2	1.3	0.9	
	От	1.3	1.0	0.9		1.2	1.1	0.8	
	Пи	0.5	1.1	1.0		0.6	1.5	0.7	
	Ви	0.6	0.3	1.2		0.8	0.3	1.5	
	Ко	0.5	0.5	1.1		0.6	0.4	1.5	
Ча	2.9	1.2	0.7		2.8	1.0	0.5		

Таблиця 4. Тенденція розподілу груп горщикоподібного посуду в зарубинецьких могильниках.

Показник	Мо- гиль- ник	Групи за типами			Всього груп	Кількість екз. в групах			Всього екз.
		1	2	3		1	2	3	
Кількість, екз.	Во	1	13	18	32	2	46	21	69
	В-І	2	16	29	47	5	60	29	94
	В-ІІ	3	18	37	58	6	64	40	110
	От	4	13	26	43	10	53	30	93
	Пи	7	17	25	49	21	100	32	153
	Ви	2	5	24	31	4	14	24	42
	Ко	2	14	13	29	4	33	22	60
Ча	4	7	13	24	8	28	13	49	
Частота, %	Во	3.1	40.6	56.3	100	2.9	66.6	30.5	100
	В-І	4.3	34.0	61.7	100	5.3	63.8	30.9	100
	В-ІІ	5.2	31.0	63.8	100	5.5	58.1	36.4	100
	От	9.3	30.2	60.5	100	10.8	56.9	32.3	100
	Пи	14.3	34.6	51.1	100	13.8	65.3	20.9	100
	Ви	6.5	16.1	77.5	100	9.5	33.3	57.2	100
	Ко	6.9	48.2	44.9	100	6.7	55.0	36.3	100
Ча	16.7	29.1	55.2	100	16.3	56.2	26.5	100	
Норма		8.2	32.9	58.7		8.9	57.3	33.8	
Тенденція	Во	0.3	1.2	0.9		0.3	1.1	0.9	
	В-І	0.5	1.0	1.0		0.6	1.1	0.9	
	В-ІІ	0.6	0.9	1.1		0.6	1.0	1.1	
	От	1.1	0.9	1.0		1.2	1.0	0.9	
	Пи	1.7	1.0	0.8		1.5	1.1	0.6	
	Ви	0.8	0.5	1.3		1.0	0.6	1.7	
	Ко	0.8	1.4	0.7		0.7	0.9	1.1	
Ча	2.0	0.9	0.9		1.9	1.0	0.8		

про низький рівень виробництва цього посуду, певно, не достатній для задоволення внутрішніх потреб общини. Нормальну тенденцію кераміки цих груп можна інтерпретувати як нормальний, середній рівень виробництва цього посуду, що задовольняв потреби общини. Висока ж тенденція, навпаки, свідчить про надмірне виробництво, можливо, зайве для внутрішніх потреб. При цьому перевага віддається високій тенденції насамперед не набору типів, а кількісному наповненню цього набору. Як правило, у вибірках тенденції набору типів у групах збігаються з тенденцією кількості посуду. Але трапляються винятки: наприклад, у Пирогові при нормальній тенденції набору типів мископодібних 3 групи тенденція кількості посудин у цій групі низька, а у Корчуватому нормальній тенденції набору типів горщикоподібних посудин 1 групи відповідає низька тенденція кількості посуду.

Згідно з такою інтерпретацією значення тенденції розподілу груп типів і їх кількісного складу у вибірках, виходить, що Вороніне, Велемичі-II і Корчувате було общинами з низьким рівнем виробництва посуду 1 групи обох категорій. Низька тенденція виробництва горщикоподібного посуду також у Велемичах-I, а у Пирогові та Вишеньках мископодібного 1 групи. Навпаки, у Чапліні та Отвержичах — висока тенденція за набором типів і їх насиченістю посудом 1 групи обох категорій. За виробництвом горщиків 1 групи виділяється у нестандартні общини Пирогів, у якого тенденція за набором типів горщикоподібного посуду дорівнює 1,7, а за кількістю в них посуду — 1,5. Виробниками середньої потужності посуду 1 категорії виступають лише Вишеньки за горщикоподібним посудом, та Велемичі-I за мископодібним посудом.

2 група, до якої входять типи посудин, які виготовлялись одночасно в кількох общинах, становить значну частину посуду кожної вибірки. Невелика кількість цієї групи мископодібного посуду зафіксована лише в Вишеньках (10,5%) та Корчуватому (16,0%). Характерною рисою виробництва посуду 2 групи є те, що по виготовленню горщиків майже всі пункти виступають середніми за потужністю, тільки Вишеньки — слабкими. А за виробництвом мисок общини дуже диференційовані: Велемичі-I, Велемичі-II та Пирогів є потужними, Отвержичі та Чаплин — середніми, Вороніне, Вишеньки та Корчувате — слабкими.

Таким чином, бачимо, що зарубинецькі общини були нерівнозначними за рівнем виробництва кераміки: деякі з них виділяються масштабами як досить великі центри виготовлення посуду, інші, навпаки, як слабкі. Частина займає середнє місце за рівнем виробництва посуду. Це підтверджує висунуту тезу про можливість обміну керамікою в зарубинецькому суспільстві, про виготовлення її на замовлення або навіть на ринок, незважаючи на те, що в кожній общині було налагоджене й власне виробництво. Тобто, крім посуду, виготовленого на місці, община повинна була мати довізний, до якого можна віднести якусь частину кераміки 3 групи, тобто посуд тих типів, які мають занижену тенденцію розподілу у вибірці, а також поодинокі типи. Оскільки у зв'язку з неповнотою вибірки та через часткову збереженість та дослідженість пам'яток неможливо встановити, яка саме частина посуду 3 групи могла бути довізною й надійшла шляхом обміну, а яка могла складати посуд 1 та 2 груп, умовно припустимо, що весь посуд 3 групи можна розглядати як довізний, що потрапив до общини внаслідок обміну.

У керамічному комплексі кожного могильника кількість посуду 3 групи коливається серед мископодібних від 25% (Чаплин) до 79% (Вишеньки) і серед горщикоподібних від 23% (Чаплин) до 57% (Вишеньки) (табл. 3, 4). За тенденцією розподілу імпортного посуду у вибірках общини також можна поділити на три групи (з нормальною, високою та низькою тенденцією). Найзначнішими імпортерами виступають Вишеньки за кількістю посуду обох категорій, а Корчувате та Вороніне лише за кількістю мисок. Навпаки, найслабкішими споживачами посуду, отриманого ззовні, були Чаплин за миска-ми (за набором їх типів та кількістю в них посуду); Пирогів — за кількістю посуду обох категорій і Велемичі-I та Отвержичі — за кількістю мисок. Всі інші — Вороніне, Велемичі-I та II, Отвержичі, Корчувате і Чаплин за горщиками є середніми, з нормальною тенденцією ввозу посуду (табл. 3, 4).

Простежити кількісний розподіл і пункти, з яких вивозився цей посуд, можна, розрахувавши тенденцію посуду, що вивозився з окремих общин. До посуду, що вивозився з одного пункту в інший, буде належати той, типи якого для першого є місцевими за виробництвом, тобто 1 та 2 груп, а в іншому пункті ці типи складають 3 групу, тобто репрезентовані поодинокими екземплярами або мають низьку тенденцію розподілу. Так, для Вороніного тип мисок 22.ІІ місцевий, оскільки його тенденція дорівнює 8,0 (1 група), а в Отвержичах є лише одна миска цього типу (в інших пунктах подібних мисок немає). Тому, ймовірно, що в Отвержичі ця миска потрапила шляхом обміну з Вороніним. Таким чином, мископодібні посудини типу 22.ІІ для Вороніного є експортом, а для Отвержичів — імпортом. Всі общини мали високу тенденцію за мисками, що імпортувалися з Велемичів-І та Чаплина (табл. 5). У Вороніному високу тенденцію мають, крім того, мископодібні, що були імпортовані з Велемичів-ІІ, в Отвержичах — з Велемичів-ІІ та Пирогова, в Пирогові — з Отвержичів, в Вишеньках — з Пирогова, в Корчуватому — з Пирогова та Велемичів-ІІ. У свою чергу, в Чаплині високою тенденцією відзначено миски, імпортовані з Велемичів-ІІ і Пирогова, у Велемичах-І — з Отвержичів та Чаплина. Імпорт мископодібного посуду, для якого є характерною низька тенденція, в більшості общин пов'язаний з надходженнями з Вишеньок, Корчуватого і якоюсь мірою з Вороніного. Середній рівень імпорту мисок відзначено лише для Вороніного з Отвержичів і Пирогова, для Корчуватого з Отвержичів, для Чаплина з Вороніного та Отвержичів.

Таблиця 5. Тенденція імпорту мископодібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	2	4	1	2	-	2	5
	В-І	8	-	6	4	4	2	5	8
	В-ІІ	8	2	-	3	2	1	5	7
	От	4	6	6	-	5	1	4	5
	Пи	4	2	5	3	-	2	7	10
	Ви	-	-	1	-	1	-	1	1
	Ко	1	-	1	1	-	1	-	-
	Ча	8	5	7	4	6	2	5	-
Всього імпорту*		23	20	32	30	30	15	19	38
Частота, %	Во	-	10.0	12.5	+	6.7	-	10.5	13.1
	В-І	34.8	-	18.7	13.3	13.3	13.4	26.3	21.1
	В-ІІ	34.8	10.0	-	10.0	6.7	+	26.3	18.4
	От	17.4	30.0	18.7	-	16.7	+	21.1	13.1
	Пи	17.4	10.0	15.6	10.0	-	13.4	36.8	26.3
	Ви	-	-	+	-	+	-	+	+
	Ко	+	-	+	+	-	+	-	-
	Ча	34.8	25.0	21.8	13.3	20.0	13.4	26.3	-
Весь імпорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		19.8	12.1	12.4	6.6	9.0	5.7	21.2	13.1
Тенденція	Во	-	0.8	1.0	+	0.7	-	0.5	1.0
	В-І	1.7	-	1.5	2.0	1.5	2.3	1.2	1.5
	В-ІІ	1.7	0.8	-	1.5	0.7	+	1.2	1.4
	От	0.9	2.5	1.5	-	1.8	+	1.0	1.0
	Пи	0.9	0.8	1.2	1.5	-	2.3	1.7	2.0
	Ви	-	-	+	-	+	-	+	+
	Ко	+	-	+	+	-	+	-	-
	Ча	1.7	2.0	1.7	2.0	2.2	2.3	1.2	-

* Всього імпорту — це не сума імпорту з репрезентативних общин, а наявний імпорт у кожній з общин.

Аналіз імпорту горщикоподібного посуду вказує на дещо інший напрямок зв'язків. Найзначніші партії цього посуду в усіх громадах з Пирогова та Корчуватого, лише в Пирогові — з усіх поліських громад та в Корчуватому — з Велемиців-І та ІІ і Пирогова. Крім того, висока тенденція позначає імпорт мисок у Велемичах-І з Отвержичів, Чаплині — з Велемиців-ІІ. Взагалі імпорт горщикоподібного посуду в розглянутих громадах має більш рівномірний характер, ніж мископодібного. Майже всі громади мають низький, середній та високий рівень імпорту з 2—3 пунктами, за винятком Пирогова, який з жодною громадою за імпортом горщиків не має середнього рівня зв'язку. Деякі громади не мали між собою взагалі зв'язків по імпорту горщикоподібного посуду: Велемичі-І та ІІ з Вороніним, Чаплин з Вишеньками (табл. 6).

Таблиця 6. Тенденція імпорту горщикоподібного посуду в зарубинецьких громадах (за матеріалами могильників)

Показник	Громади — експортери	Громади — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	-	-	5	11	1	2	2
	В-І	1	-	1	8	12	2	4	3
	В-ІІ	3	2	-	7	12	4	4	4
	От	2	4	3	-	11	4	3	2
	Пи	4	4	9	13	-	8	4	6
	Ви	2	1	4	4	4	-	1	-
	Ко	7	3	7	9	1	6	-	6
	Ча	3	1	3	5	3	4	2	-
Всього імпорту*		21	29	40	30	32	24	22	13
Частота, %	Во	-	-	-	16.7	34.4	+	9.1	15.3
	В-І	+	-	+	26.7	37.5	8.3	18.2	23.0
	В-ІІ	14.3	6.9	-	23.3	37.5	16.7	18.2	30.7
	От	9.5	13.8	7.5	-	34.4	16.7	13.6	15.3
	Пи	19.0	13.8	22.5	43.3	-	33.3	18.2	46.1
	Ви	9.5	+	10.0	13.3	12.5	-	+	+
	Ко	33.3	10.4	17.5	30.0	+	25.0	-	46.1
	Ча	11.3	+	7.5	16.7	9.4	16.7	9.1	-
Весь імпорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		13.8	6.4	9.3	24.2	23.7	16.6	12.3	25.2
Тенденція	Во	-	-	-	0.6	1.4	+	0.7	0.6
	В-І	+	-	+	1.1	1.6	0.5	1.4	0.9
	В-ІІ	1.0	1.1	-	0.9	1.6	1.0	1.4	1.2
	От	0.6	2.1	0.8	-	1.4	1.0	1.1	0.6
	Пи	1.3	2.1	2.4	1.8	-	2.0	1.4	1.8
	Ви	0.6	+	1.0	0.5	0.5	-	+	-
	Ко	2.4	1.6	1.9	1.2	+	1.5	-	1.8
	Ча	0.9	+	0.8	0.7	0.4	1.0	0.7	-

Обмінні зв'язки завжди двосторонні. Кожна громада не лише довозила, а й вивозила продукцію гончарства і, можливо, не тільки свою, але й отриману ззовні і могла бути посередником при обміні. Отже продукція, яка для громади, що її отримує ззовні, є імпортом, а для громади, з якої ця продукція надходить, вона є експортом. Аналіз імпорту громади показує значення для неї продукції тієї громади, де вона вироблялася, і таким чином силу зв'язків з нею. Аналіз експорту громади вказує на значення для неї продукції, яка йшла не на внутрішні потреби, і силу зв'язків з тією громадою, куди відправлялася продукція. Але якщо для однієї громади по імпорту зв'язки з другою відзначаються як слабкі, то для останньої зовсім не обов'язково, щоб зв'язки з першою по експорту були також слабкими. Імпорт і експорт можна простежити та вичленити тільки в репрезентативних вибірках. Але в продукції, що довозилася, тобто в імпорті, завжди буде мати місце матеріал з

пам'яток, що мають малі за обсягом вибірки (не репрезентативні), оскільки ці пам'ятки не достатньо обстежені чи зруйновані часом, а общини, що їх свго часу залишили, також мали імпоротно-експортні стосунки з іншими пунктами.

Із загальної вибірки зарубинецького посуду, використаної в роботі, 40 типів мископодібного посуду в кількості 132 екз. і 50 типів горщикоподібного в кількості 214 екз. можна віднести до продукції, що вивозилась з восьми зарубинецьких пунктів. З Вороніного до інших зарубинецьких пунктів могли бути вивезені 23 мископодібних посудини 5 типів і 52 горщикоподібних 12 типів; з Велемичів-I — відповідно 50 — 12 і 67 — 15; з Велемичів-II — 43 — 10 і 77 — 17; з Отвержичів — 44 — 12 і 78 — 16; з Пирогова — 48 — 10 і 105 — 20; з Вишеньок — 4 — 2 і 38 — 7; з Корчуватого — 9 — 3 і 90 — 16; з Чаплина — 61 — 21 і 48 — 8 (табл. 7, 8). Виходячи з загальної кількості експортних типів та їх насиченості, общинами, для яких експорт мисок до трьох інших пунктів мав велике значення, були Велемичі-II, звідки відправлялась велика частина продукції до Вороніного, Корчуватого і Чаплина; здебільшого високий рівень експортних зв'язків общини підтримували лише з двома пунктами (наприклад, Вороніне, Отвержичі), або навіть з одним (Пирогів, Чаплин) (табл. 7). Більш жвавий експортний зв'язок між общинами був на середньому рівні. Отвержичі його підтримували з чотирма пунктами; Вороніне та Чаплин з трьома, Пирогів з двома, Велемичі-I та II з одним. Проте експорт між рядом общин можна характеризувати як низький за тенденцією:

Таблиця 7. Тенденція експорту мископодібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-I	В-II	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	8	8	4	4	-	1	8
	В-I	2	-	2	6	2	-	-	5
	В-II	4	6	-	6	5	1	1	7
	От	1	4	3	-	3	-	1	4
	Пи	2	4	2	5	-	1	-	6
	Ви	-	2	1	1	2	-	1	2
	Ко	2	5	5	4	7	1	-	5
	Ча	5	8	7	5	10	1	-	-
Весь експорт*		23	50	43	44	48	4	9	61
Частота, %	Во	-	16.0	18.6	9.1	8.3	-	+	13.1
	В-I	8.7	-	4.7	13.6	4.2	-	-	8.2
	В-II	17.4	12.0	-	13.6	10.4	+	+	11.5
	От	+	8.0	7.0	-	6.3	-	+	6.6
	Пи	8.7	8.0	4.7	11.4	-	+	-	9.8
	Ви	-	4.0	+	+	4.2	-	+	3.3
	Ко	8.7	10.0	11.6	9.1	14.6	+	-	8.2
	Ча	21.7	16.0	16.3	11.4	20.8	+	-	-
Весь експорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		9.3	10.5	9.0	9.7	9.8	-	-	8.6
Тенденція	Во	-	1.5	2.0	0.9	0.8	-	+	1.5
	В-I	0.9	-	0.5	1.4	0.4	-	-	0.9
	В-II	1.9	1.2	-	1.4	1.0	+	+	0.9
	От	+	0.7	0.8	-	0.6	-	+	0.5
	Пи	0.9	0.7	0.5	1.1	-	+	-	0.5
	Ви	-	0.4	+	+	0.4	-	+	0.3
	Ко	0.9	1.0	1.3	0.9	1.4	+	-	0.9
	Ча	2.3	1.5	1.8	1.1	2.0	+	-	-

* Весь експорт — кількість підрахована від загальної зарубинецької вибірки.

Таблиця 8. Тенденція експорту горщикоподібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	1	3	2	4	2	7	3
	В-І	-	-	2	4	4	1	3	1
	В-ІІ	-	1	-	3	9	4	7	3
	От	5	8	7	-	13	4	9	5
	Пи	11	12	12	11	-	4	1	3
	Ви	1	2	4	4	8	-	6	4
	Ко	2	4	4	3	4	1	-	2
	Ча	2	3	4	2	6	-	6	-
Всього експорту*		52	67	77	78	105	38	90	48
Частота, %	Во	-	+	3.9	2.6	3.8	5.3	7.8	6.3
	В-І	-	-	2.6	5.1	3.8	+	3.3	+
	В-ІІ	-	+	-	3.9	8.6	10.5	7.8	6.3
	От	9.6	11.9	9.1	-	12.4	10.5	10.0	10.4
	Пи	21.2	17.9	15.6	14.1	-	10.5	+	6.3
	Ви	+	3.0	5.2	5.1	7.6	-	6.7	8.3
	Ко	3.9	6.0	5.2	3.9	3.8	+	-	4.2
	Ча	3.9	4.5	5.2	2.6	5.7	-	6.7	-
Весь експорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		5.5	6.1	6.6	5.3	6.5	5.2	6.1	5.9
Тенденція	Во	-	+	0.6	0.5	0.6	1.0	1.3	1.0
	В-І	-	-	0.4	1.0	0.6	+	0.5	++
	В-ІІ	-	+	-	0.7	1.3	2.0	1.3	1.0
	От	1.7	1.9	1.3	-	1.9	2.0	1.7	1.8
	Пи	3.8	2.7	2.3	2.6	-	2.0	+	1.0
	Ви	0.3	0.4	0.8	1.0	1.1	-	1.1	1.4
	Ко	0.7	1.0	0.8	0.7	0.6	+	-	0.7
	Ча	0.7	0.7	0.8	0.5	0.8	-	1.1	-

* Весь експорт — кількість підрахована від загальної зарубинецької вибірки.

у Вишеньок та Корчуватого з чотирма пунктами; у Велемичів-І і Чаплина з трьома, у Отвержичів і Вороніного з одним. Крім того, Вороніне зовсім не мало експортних стосунків за мископодібними з Вишеньками; Вишеньки з Вороніним та Велемичами-І, Корчувате з Велемичами та з Чаплиним. Треба відзначити, що Вишеньки та Корчувате не мали ані високих, ані нормальних експортних відносин за мисками з жодною з репрезентованих общин. За експортом горщиків картина має інший вигляд. За тенденцією найсильніші експортні стосунки з трьома пунктами мали Вишеньки (з Велемичами-ІІ, Отвержичами, Пироговим) та Корчувате (з Вороніним, Велемичами-ІІ та Отвержичами), а всі інші тільки з двома, за винятком Отвержичів, значний експорт горщиків звідси йшов лише до Пирогова. Проте поліські общини, на відміну від подніпровських, були пов'язані слабкими експортними зв'язками з більшою кількістю пунктів (Вороніне з трьома, Отвержичі та Велемичі-І з чотирма і тільки Велемичі-ІІ з п'ятьма), а кожний подніпровський з двома, за винятком Пирогова, який мав слабкі експортні стосунки з чотирма пунктами. Але деякі общини мали між собою і нормальні, тобто середні експортні зв'язки щодо горщикоподібного посуду (табл. 8).

За нашими матеріалами, експорт гончарських виробів міг здійснюватися до 15 пунктів Прип'ятського Полісся, 31 — Середнього Подніпров'я, 2 — на Південному Бугі, 4 — на Десні. Дослідити тенденцію напрямку експорту по регіонах, у зв'язку з цим, можна тільки за матеріалами Полісся та Середнього Подніпров'я. Обчислення тенденції експорту посуду по цих регіонах з восьми проаналізованих пунктів показує, що за кількістю посуду (в %) по-

ліські общини поширюють в своєму регіоні (тобто в межах племені) дещо більше мископодібних, ніж в середньодніпровському (міжплемінний обмін) (табл. 9). Але горщикоподібного посуду, навпаки, з поліських общин до середньодніпровських надходило більше, ніж до самих поліських. Винятком є лише община Велемичі-ІІ, з якої посуд обох категорій до середньодніпровських пунктів надходив інтенсивніше, ніж до поліських. Середньодніпровські общини надсилали до поліських пунктів менше горщикоподібних, ніж поширювали їх у межах свого регіону; а мископодібного посуду майже порівну на обох цих територіях. Щоправда, про миски можна судити практично тільки за матеріалами Пирогова, оскільки експорт мисок з Вишеньок і Корчуватого незначний, а тому він не брався до уваги при підрахунку тенденції. Чаплинська община експортувала майже однаково миски до обох регіонів, але горщикоподібних дещо більше до Середнього Подніпров'я, ніж до Полісся.

Таблиця 9. Тенденція розподілу експорту посуду з зарубинецьких общин у поліський та середньодніпровський регіони зарубинецької культури.

Показник	Общини-експортери	Мископодібний посуд			Горщикоподібний посуд		
		Всього експорту	Регіони-імпортери		Всього експорту	Регіони-імпортери	
			Пол	СД		Пол	СД
Кількість, екз.	Во	23	9	7	52	16	28
	В-І	50	22	19	67	20	39
	В-ІІ	43	14	19	77	24	43
	От	44	19	17	78	21	48
	Пи	48	18	17	105	36	56
	Ви	4	1	2	38	15	21
	Ко	9	3	5	90	34	43
	Ча	61	28	29	48	17	25
Частота, %	Во	100	39.1	30.4	100	30.8	53.9
	В-І	100	44.0	38.0	100	29.9	58.2
	В-ІІ	100	32.6	44.2	100	31.2	55.8
	От	100	43.2	38.6	100	26.9	61.5
	Пи	100	37.5	35.4	100	34.3	53.3
	Ви	100	+	50.0	100	39.5	55.3
	Ко	100	33.3	55.6	100	37.8	47.8
	Ча	100	45.9	47.5	100	35.4	52.1
Норма розподілу		38.4			43.9		
Тенденція розподілу	Во		1.0	0.8		0.7	1.2
	В-І		1.1	1.0		0.7	1.3
	В-ІІ		0.8	1.1		0.7	1.3
	От		1.1	1.0		0.6	1.4
	Пи		0.9	0.9		0.8	1.2
	Ви		+	1.3		0.9	1.3
	Ко		0.8	1.4		0.8	1.0
	Ча		1.2	1.2		0.8	1.2

Кількість же пунктів, де зафіксовано довізну кераміку (табл. 10), залежить і від ступеня археологічної обстеженості регіону. Якщо поліські общини, крім Велемичів-ІІ, більшою мірою постачали миски до общин свого регіону, то чаплинські миски здебільшого було зафіксовано в матеріалах понад половини поліських пунктів і тільки в одній третині середньодніпровських. Високу тенденцію експорту мисок до обох регіонів відзначено з Чаплина та до Середнього Подніпров'я з Велемичів-ІІ. Експорт горщикоподібного посуду з окремих общин до регіонів також був нерівномірним. Отвержичі, Пирогів та Кор-

чувате експортували свої горщики в більш як половину поліських і середньодніпровських пунктів. Експорт горщиків з Вороніного і Вишеньок був низьким за кількістю пунктів до Середнього Подніпров'я і Полісся. Інші общини, які представлено репрезентативними вибірками, за кількістю пунктів, куди вони могли б експортувати свою горщикоподібну продукцію, залишаються в межах норми для обох регіонів.

Таблиця 10. Характеристика експорту посуду з зарубинецьких общин до поліського та середньодніпровського регіонів зарубинецької культури за кількістю пунктів.

Показник	Общини-експортери	Мископодібний посуд		Горщикоподібний посуд	
		Регіони-імпортери		Регіони-імпортери	
		Пол	СД	Пол	СД
Всього пунктів		15	31	15	31
Кількість, екз.	Во	5	5	6	12
	В-І	7	8	7	18
	В-ІІ	4	10	7	15
	От	6	7	9	16
	Пи	7	6	8	20
	Ви	1	2	6	12
	Ко	3	5	8	18
	Ча	8	11	7	14
Частота, %	Во	33.3	16.1	40.0	38.7
	В-І	46.7	25.8	46.7	58.1
	В-ІІ	26.7	32.3	46.7	48.4
	От	40.0	22.6	60.0	51.6
	Пи	46.7	19.4	53.3	64.5
	Ви	+	6.6	40.0	38.7
	Ко	20.6	16.1	53.3	58.1
	Ча	53.3	35.5	48.3	45.2
Норма розподілу		33.4	21.7	48.5	50.4
Тенденція розподілу	Во	1.0	0.7	0.8	0.7
	В-І	1.4	1.2	0.9	1.1
	В-ІІ	0.8	1.5	0.9	0.9
	От	1.2	1.0	1.2	1.0
	Пи	1.4	0.9	1.1	1.3
	Ви	+	0.3	0.8	0.7
	Ко	0.6	0.7	1.1	1.1
	Ча	1.6	1.6	0.9	0.9

З наведеного аналізу можна зробити такі висновки:

1. Зарубинецьке гончарство перебувало на тій стадії розвитку, коли в процесі спеціалізації виробництва відокремлювались не лише окремі майстри-гончарі, але й проходив процес диференціації общин за рівнем гончарного виробництва. Серед зарубинецьких общин, відомих за репрезентативними вибірками, вдалося встановити общини з різним рівнем виробництва глиняного посуду — низьким, середнім і високим.

Високий рівень виробництва відзначено лише у Отвержичів і Чаплина (мисок і горщиків 1 групи), у Пирогова (мисок 2 групи та горщиків 1 групи), та Велемичів-І і ІІ (мисок 2 групи). Найчастіше общини мали середній або низький рівень виробництва. При цьому не відзначено общин тільки з низьким або середнім рівнем. Але велика кількість общин має низький рівень виробництва посуду 1 групи і середній — горщиків 2 групи.

2. Спеціалізація гончарного виробництва сприяла розвитку обмінних зв'язків, якими були охоплені, мабуть, всі общини. Це спонукало до економічної і етнічної консолідації різних регіонів зарубинецької культури.

За кількістю екземплярів майже кожна община експортувала більше горщикоподібного посуду, ніж мископодібного. Виняток становить лише Чаплин, де основну частину експорту склали миски. Але майже в кожній общині експорт обох категорій посуду дещо перевищував імпорт. Лише у Вишеньках і Корчуватому імпорт мисок перевищував їхній експорт. Все це може свідчити про те, що обмінні зв'язки в зарубинецькому суспільстві могли перебувати на рівні виконання робіт на замовлення, а, можливо, і на ринок.

3. Наявність серед зарубинських общин таких, які об'єднували в собі функції великих виробничих пунктів і експортерів своєї продукції, коли вивіз значно перевищував ввіз, дозволяв вбачати в цих общинах більш значні виробничо-обмінні центри, що виділялися на тлі пересічних зарубинецьких общин, можливо, і в адміністративно-організаційному плані, наприклад, як племінні центри. Щодо Пирогова і Чаплина, то цьому не суперечить і характер їх поселень у вигляді городищ.

4. Проведений аналіз вказує на широкі зв'язки зарубинських общин з іншими ще невідомими нам, тобто не вивченими археологічно, зарубинецькими пунктами (на це вказує велика кількість довізної кераміки тих поодиноких типів, які не зафіксовано на широко досліджених пам'ятках).

5. Виходячи з рівня керамічного виробництва, характеру імпортно-експортних зв'язків зарубинецьких общин, племена зарубинецької культури повністю відповідали суспільству кінцевої фази розвитку первісно-суспільних відносин, в якому процес другого великого розподілу праці простежувався в тому числі і на рівні керамічного виробництва.

Примітки

¹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 160, 161; Колчин Б. А., Сайко Э. В. Особенности развития и организации производства // Становление производства в эпоху неолита и бронзы.— М., 1981.— С. 1—124; История первобытного общества. Эпоха классовобразования.— М., 1988.— С. 91—93.

² История первобытного...— С. 97, 98.

³ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Д1—29.— С. 26, 28—44, 55—60; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— № 60.— С. 131—168; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 53—111; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ.— 1976.— Вып. 17.— С. 35—66.

⁴ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубышев А. И. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника // Дослідження з слов'яноруської археології.— К., 1976.— С. 23—41; Кубышев А. И., Скиба Л. Е. Пироговский могильник // Археология.— 1989.— № 2.— С. 83—95; Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 61—93.

⁵ Кухаренко Ю. В. Чаплинский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 154—180; Польш Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1973.— С. 60—207.

⁶ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 171.— Табл. 1.

⁷ История первобытного...— С. 90, 91.

⁸ Генциг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—132.

⁹ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.— С. 32—37.

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ ПРОИЗВОДСТВО У ПЛЕМЕН ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ (по керамическим материалам)

Работа построена на основании проведенной ранее детальной типологии зарубинецкой посуды и расчете тенденции распределения типов и их группировок. Задача состояла в определении уровня керамического производства отдельных общин, выявлении обменных связей в зарубинецком обществе, определении их количественного и качественного уровня для отдельных общин и попытке дифференцирования исследуемых общин по их социально-экономическому статусу. Анализ показал, что зарубинецкое гончарство находилось на той стадии развития, когда в процессе специализации производства выделялись не только отдельные мастера-гончары, но и происходил процесс дифференциации общин по уровню гончарного производства. Среди общин, известных по репрезентативным выборкам глиняной посуды, удалось выделить общины с различным уровнем производства керамики: низким, средним и высоким. Специализация гончарного производства способствовала развитию обменных связей, которыми были охвачены, вероятно, все общины. Это способствовало экономической и этнической консолидации регионов зарубинецкой культуры. Выделяются общины, у которых вывоз керамики преобладал над ввозом. Это свидетельствует о том, что обменные связи могли выполнять поставки не только по заказу, но и на рынок. Наличие среди общин таких, которые сочетали функции крупного производственного центра и экспортера своей продукции, у которых вывоз значительно превышал ввоз, позволяет видеть в них пункты, выделяющиеся и в организационно-административном плане, например, в качестве племенных центров. Судя по уровню керамического производства, характеру обменных связей, племена зарубинецкой культуры вполне соответствовали обществу заключительной стадии развития первобытно-общинных отношений, в которой процесс второго крупного общественного разделения труда проявлялся и на уровне керамического производства.

S. P. Pachkova

SPECIAL PRODUCTION IN TRIBES OF THE ZARUBINETS CULTURE (by Pottery Findings)

The paper presents detailed topology of the Zarubinets pottery which was made previously and analysis of the tendency in distribution of pottery types and their groups. The aim was to determine the level of pottery production in certain communities, to find exchange relations in the Zarubinets society, to estimate their quantitative and qualitative level for certain communities and to make an attempt to differentiate the communities in question according to their social and economic status. The analysis carried out has shown that the Zarubinets pottery was at that developmental stage when in the course of specialization not only definite potters were distinguished for their craft, but also communities were differentiated according to the level of pottery production. Among the communities known from representative samples of pottery we have succeeded in identifying communities with different levels (low, middle and high) of pottery production. Specialization of pottery production contributed to development of exchange relations which embraced, probably, all communities. That favoured economic and ethnic consolidation of the region with the Zarubinets culture. Among them those communities are notable in which export of pottery exceeded its import. This fact proves that exchange relations could promote deliveries not only by an order, but also for a market. Those communities which combined functions of a large-scale production centre and an exporter of their own products with a significant predominance of export over the import were the organization and administrative (tribal) centres. The level of pottery production, exchange relations show that tribes of the Zarubinets culture absolutely corresponded to a society of the final stage of development of the primitive communal relations when the process of the second large social division of labour was observed also at the level of pottery production.